

FOBIA E FRACASO ESCOLAR. SIGNOS DE ALERTA. ESTRATEGIAS DE PREVENCIÓN E INTERVENCIÓN

*C. Esquete**

*M. Gallego***

Universidade de Santiago
de Compostela

Nos últimos anos xurdiu un crecente interese e preocupación na maioría dos países polo fenómeno do fracaso escolar. Neste problema inciden diferentes factores como a familia, o funcionamento do contexto educativo, a Administración Pública, o traballo e interese do profesor e, por suposto, a disposición do alumno.

España supera en seis puntos a media de Europa na perspectiva do baixo rendemento escolar dun certo grupo de estudantes. ¿Non é importantísimo e prioritario localizar a súa orixe e remedialo? Nestes programas hai que ter en conta, por suposto, a dimensión social, familiar e educativa deses alumnos. É moi importante hoxe traballar no aspecto social porque hai que adecuarse ó cambio xurdido na actual configuración da poboación escolar que procede doutros países, doutras culturas, doutras situacións.

O fracaso escolar é, pois, un fenómeno social máis que preocupante tanto para os pais como para os educadores, porque se está estendendo dun xeito crecente ós niveis máis baixos da escola.

Pero ¿cando podemos realmente referirnos ó fracaso escolar? ¿ó suspender? Por suposto que non. O fracaso escolar dáse cando o alumno non consegue os obxectivos propostos para o seu nivel, para a súa idade, e é evidente o desaproveitamento real dos seus recursos persoais (intelectuais, afectivo-emocionais, etc.) na escola. Loxicamente, quen fracasa vai reaccionar cunha actitude moi negativa ante o estudio e todo o relacionado co contexto educativo, xa que logo, se queremos buscar as causas do fracaso escolar, hai que analizar no neno non só o nivel persoal senón tamén o familiar, social, cultural e económico ademais do escolar.

* Profesora Asociada de Pediatría. Xefa da Unidade de Paidopsiquiatría. Departamento de Pediatría. Hospital Clínico Universitario.

** Psicóloga. Departamento de Pediatría. Hospital Clínico Universitario.

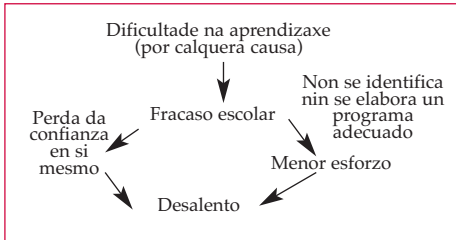


Figura 1. Círculo vicioso do fracaso escolar.
Thomas K. McLerny. *Pediatrics in review*. vol. 17, nº 2, 1996.

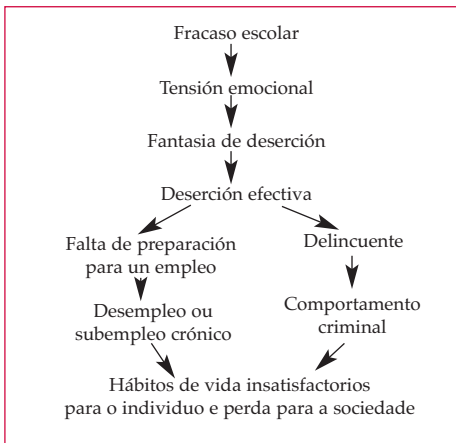


Figura 2. Consecuencias do fracaso escolar no diagnóstico.
Thomas K. McLerny. *Pediatrics in review*. vol. 17, nº 2, 1996.

Na actualidade, o empobrecemento dos resultados escolares é un problema perfectamente localizado e que se pode abordar se se unen esforzos. O alumno é a vítima do fracaso dunha estrutura social desequilibrada e dun sistema escolar que, ademais de sufrir un alto absentismo, non logra

que o 100% dos escolares alcance a Educación Obrigatoria.

Pero, se fose posible atopar unha definición que conformase a todos os interesados, ¿que é realmente o fracaso escolar? Difícil propósito. De todos modos, máis que definilo teríamos que achegarnos a ese concepto. Un alumno fracasa no escolar cando termina unha etapa educativa con cualificacións non satisfactorias, o que se traduce na non culminación da ensinanza obrigatoria. Son, pois, as notas as que reflicten o resultado do traballo do escolar e son o dictame que o converterá, ou non, en alumno fracasado. Esta non sería unha visión humana se non se tivese en conta que os alumnos son seres diferentes, que o son, non só polas súas características e calidades persoais senón, ademais, porque proveñen de distintos ambientes sociais.

O fracaso escolar é unha situación que preocupa a pais e educadores: é un feito que impregna e perturba a vida do alumno e da súa familia e que, se non se pode superar, terá consecuencias nefastas na futura vida do alumno. Cando non se observa nos alumnos, senón nas clases, centros escolares, grupos..., o problema será dramático, e máis canto maior sexa o número de alumnos ou se se manifesta nas áreas máis básicas da aprendizaxe.

Segundo o Instituto Nacional de Calidade e Avaliación (INCE), case a terceira parte dos alumnos adolescentes do noso país, estudantes de ESO, obteñen cualificacións negativas. Así



Alumnos e pais débense considerar como axentes da educación e non como clientes. (Foto. Gustavo Cuevas, *La Voz de Galicia*).

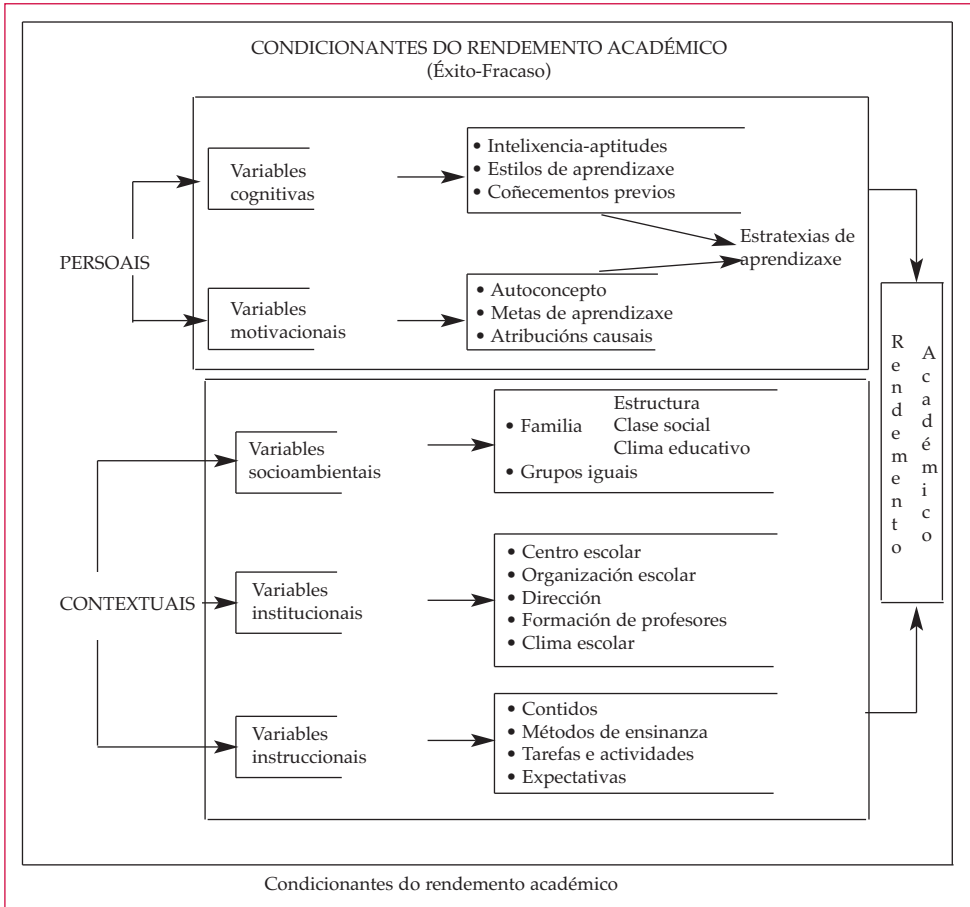
mesmo, como apunta o último informe da OCDE, un 25% dos rapaces non terminan os estudos básicos de forma favorable. Estes datos, xunto ó elevado nivel de absentismo escolar e de abandono precoz da escola, son o reflexo dun alto grao de fracaso escolar. É, pois, importante abordar esta situación non só por parte das entidades educativas senón tamén polas sociais, culturais e políticas.

Non podemos ignorar a relación que existe entre o bo resultado académico e o ambiente social de onde proveñen. Por este motivo hai que ter en conta na abordaxe do fracaso escolar as dimensións sociais, ademais das educativas e familiares. Hai, así mesmo, que tomar medidas de política económica, sobre todo para axudar os alumnos de alto risco social e os centros que integran eses alumnos desfavorecidos.

A escola non ha de considerar o alumno, independentemente da súa idade, nin os seus pais como clientes dun servizo senón como axentes activos da educación: non debe ser soamente ensinado senón tamén educado. Será boa a escola se, no proceso educativo, o alumno e os pais a perciben como unha continuidade nos tres ámbitos nos que se desenvolven as súa vivencias: a familia, a escola e o seu barrio.

Nas nosas reflexións hai que tratar estas ideas catastróficas e confusas buscando saídas máis favorables con fins de éxito. Non hai que quedar só en sinalar culpables e vítimas, cando exista baixo rendemento académico hai que buscar outras alternativas positivas ou definitivas.

¿Por que non falar de éxito escolar ou rendemento escolar? ¿Por que falar de fracaso escolar, fracaso educativo e éxito educativo? ¿É o mesmo? Non o é. O fracaso escolar e o fracaso educativo ou o éxito escolar e o éxito educativo non é o mesmo. Haberá que facer referencia á autoestima alta ou baixa, á



González Pineda, J. CONCAPA (1999).

imaxe de si mesmo —boa ou negativa— e a que perciben os demais, á adaptación persoal e á confianza no momento de afrontar os estudos.

O éxito na escola favorecerá a percepción de que é aceptado polos demais, será máis feliz, fortalecerase a súa autoestima e a posibilidade de éxito persoal.

Insistimos unha vez máis nas consecuencias na organización persoal dos alumnos con éxito ou fracaso académico.

Tampouco é o mesmo fracaso escolar ca desinterese polo escolar. Aí pode estar o erro de sumar á estatística do fracaso aqueles alumnos que estudian pouco (por diversas circunstan-

cias), os que "necesitan mellorar", que ás veces suspenden e deben repetir curso. Non hai que esquecer que desde hai un tempo se integrou un grupo importante de alumnos con graves dificultades intelectivas, sensoriais, e con Trastornos Xeneralizados do Desenvolvemento, que antes acudían a centros específicos e cuns resultados académicos que nunca alcanzarán os niveis mínimos de rendemento, pero si engrosarán as estatísticas de alumnos fracasados. Todo iso non é fracaso escolar. Fracasa o que abandona a escola, o que non asiste (absentismo), o que non supera os estudos obrigatorios (Primaria e ESO), os que hai que incluír no Programa de Garantía Social e os que entran no mundo laboral sen cualificar; en resumo, fracasa o alumno que conclúe unha etapa na escola con cualificacións non satisfactorias e non termina a Ensinanza Obrigatoria.

A nova pedagogía vai abandonando a visión "educación-producción" polo modelo de "ensinanza de calidade educativa e formativa". "Render" como triunfar, lograr bos resultados e "calidade" como a forma de garantir o éxito escolar.

CAUSAS DO FRACASO ESCOLAR

1. CAUSAS ENDÓXENAS

Son as que proveñen do neno:

A. INTELECTUAIS

Por desaxuste entre a súa idade cronolóxica e a idade intelectual. Pode darse non só na deficiencia mental

senón, aínda que pareza sorprendente, en nenos superdotados.

No primeiro caso, os deficientes no intelectual van sufrindo atrasos escolares respecto ós seus compañeiros. No segundo caso, os superdotados, ó non estaren motivados, desinterésanse pola clase. Dentro deste grupo poderíanse incluír os alumnos ós que, por diferentes motivos, lles falta base de coñecementos de cursos anteriores.

B. ORGÁNICAS

Hai múltiples situacións neste grupo:

—Afectación sensorial: visión (miopía, estrabismo...), auditivas (hipoacusia en diferentes graos)...

—Problemas da orientación espacial e temporal.

—Trastornos da lectura (dislexia) e escritura (disgrafía), no cálculo (discalculia)...

—Procesos da linguaxe (atraso no inicio, dislalias, etc.).

C. PROBLEMAS FÍSICOS

Estes problemas obrigan a que os escolares falten ó colexio (por exemplo nas parálises cerebrais). Referímonos ós nenos con enfermidades crónicas, (nenos que se senten enfermos, cansos, que aínda que amosen un interese persoal polo escolar non obterán un rendemento acorde cos seus desexos e esforzos)..., os nenos con trastornos do sono, que provocan que estean na clase adurmiñados, desinteresados..., o mesmo cós que non almorzan ou con inxesta insuficiente para cubrir a xornada. En todos eles o rendemento non será o desexable.

D. CAUSAS AFECTIVAS

O neno ó que se protexeu en exceso xa desde a súa primeira infancia séntese tan inseguro na escola que é posible que reaccione como un alumno conflictivo. O neno hiperactivo ó que se atura mal dentro do colexio, que é visto como un alumno difícil de manexar e que el mesmo se percibe como distinto ós seus compañeiros sen saber o motivo acaba frecuentemente dentro dese grupo de rapaces en constante conflito social e escolar.

O neno que provén dun ambiente familiar ríxido e severo posiblemente creará problemas na aula porque repetirá os modelos aprendidos na casa ou no medio onde se desenvolve.

Rapaces con depresión ou situación de duelo pola perda de familiares ou amigos tamén presentarán dificultades na aula, ó igual cós que están baixo unha situación de stress crónico. Poderíamos dicir o mesmo daqueles que, por unha serie de circunstancias, teñen unha alta taxa de ansiedade reactiva como resposta a conflitos ou tensións no medio no que viven.

2. CAUSAS ESÓXENAS

Son as que rodean o neno e que lle son alleas pero si inflúen de forma determinante: familia, escola e o ambiente social en xeral agruparán unhas situacións que favorecen ou interfíren, en distinto grao, no rendemento e éxito académico.

A. FAMILIA

A relación entre a composición familiar e o fracaso escolar é inconsistente pero si se sabe que inflúe a dinámica desas familias, sobre todo no referente ó estado psíquico-afectivo, cognitivo e emocional do neno.

As situacións de inestabilidade laboral e económica dos pais, as crises no matrimonio... van provocar respostas de ansiedade nos fillos, que lles impedirán poder atender e interesarse polo que acontece na aula. O fracaso escolar dos nenos expresa moitas veces as dificultades da súa familia.

O medio familiar no que nace e crece o neno (ambiente, cultura, economía) pode favorecer ou limitar o seu desenvolvemento persoal e educativo.

O "clima familia-escola" é o factor máis significativo para explicar o rendemento e éxito escolar ou a falta del. A



Os nenos dun mesmo grupo que tenta ser homoxéneo teñen moitas diferencias, por razóns tanto orgánicas coma sociais. (Foto *La Voz de Galicia*).

actitude cara á educación, a cultura e a escola que os pais poden transmitirles ós seus fillos exercerá unha influencia básica en todo o proceso da súa escolarización.

Si parece evidente a relación entre o éxito académico e a orixe social do alumno: desde o punto de vista da aprendizaxe ós nenos que proveñen de ambientes sociais máis elevados resúltalles máis fácil interiorizar pautas e conductas relacionadas co académico que son básicas para que todo vaia ben na aprendizaxe na escola. O nivel de educación dos pais inflúe en aceptar e compartir o escolar por parte dos seus fillos. Tamén a actitude de axudalos e orientalos nas tarefas escolares por parte dos pais é outro factor positivo e fundamental nese éxito escolar. É dicir, o ambiente cultural dos pais dos alumnos inflúe fundamentalmente no proceso da organización persoal, intelectual e social dos fillos.

B. A ESCOLA

Unha rixidez do sistema educativo como é, por exemplo, esixirles a todos os nenos do curso escolar un igual rendemento independentemente da súa idade cronolóxica real —en qué mes naceron— ou non ter en conta o ambiente de ónde proveñen, o seu historial familiar, social e ata o clínico.

Unha programación inadecuada, na que se marcan obxectivos e tarefas moi difíciles para o nivel intelectual e madurativo persoal do alumno.

Unha falta de método porque os nenos non saben estudar ben e iso non adoita estar contemplado como un obxectivo da súa escola.

Unha falta de coordinación entre os profesores do centro, entre eses profesores e os pais dos seus alumnos, ou incluso entre os distintos cursos do centro e entre os ciclos escolares.

O profesor que, de maneira intencionada ou non, lles transmite ós seus alumnos un sentimento de infravaloración persoal que vai desde o modelo ríxido, que actúa cunha motivación negativa xa desde o inicio do curso, ata aqueles que realmente se ven desbordados porque as súas clases teñen demasiados alumnos ou estes presentan dificultades na aprendizaxe básica e na conducta. Con frecuencia non se senten avalados por outros profesionais especialistas en psicopedagogía que os poderían axudar a afrontar e resolver os problemas deses alumnos, e case sempre se debe á escaseza deste tipo de especialistas.

A confianza nos profesores, titor e dirección do centro inciden no éxito ou fracaso dos escolares.

O labor dos profesores non é só de transmisión de saberes porque, ademais, é moi importante a axuda no desenvolvemento das capacidades humanas dos alumnos, o que require un esforzo de diálogo, de cooperación e de traballo de equipo, polo que cómpre que todos os implicados na educación dos nenos e mozos motiven, axuden e respecten eses profesores.

MODELO BIOPSIICOSOCIAL. ENFOQUE DO DIAGNÓSTICO DIFERENCIAL

Os factores que se relacionan co fracaso escolar son un dos problemas máis frecuentes cos que nos encontramos os pediatras, tanto en Atención Primaria como nos Servicios Hospitalarios, en nenos e adolescentes na súa etapa escolar.

Este modelo suxire algúns temas importantes pero carece da análise da patoxenia, que é útil para os pediatras ó diagnosticar e planificar unhas condutas terapéuticas efectivas para mozos e adolescentes e mais as súas familias.

Hoxe sabemos que os escolares que estiveron expostos a certos fármacos, drogas e alcohol durante o seu período prenatal teñen un alto risco de fracaso escolar secundario a Trastorno de Atención e diminución das aptitudes cognitivas. Igual sucede cos expostos a tóxicos como o chumbo. As enfermidades crónicas causan absentismo reiterado ó igual que outros trastornos funcionais (cefaleas ou dolores abdominais recorrentes).

O deterioro severo da agudeza visual ou auditiva, sobre todo cando se detectou tarde, explicaría desde problemas escolares a alteracións da conduta.

Tamén os trastornos neurolóxicos (enfermidades neurodexenerativas, convulsións febrís, encefalopatías, sín-

tomas postraumáticos, etc.) teñen consecuencias no cognoscitivo e na atención.

O abuso de substancias na adolescencia pode ocasionar desde o absentismo reiterado ó desinterese e, por conseguinte, o fracaso.

Tamén o embarazo na adolescencia é outro risco de fracaso, a pesar dos programas escolares de información sexual e de prevención de embarazos.

O médico do adolescente ha de rexistrar os antecedentes escolares nas súas avaliacións mediconeurolóxicas. Os trastornos do comportamento con compoñente biolóxico asóciense con baixo rendemento escolar, dificultades na área social e comportamental que, pola súa vez, alteran o resto da clase. Un exemplo sería o TDAH (Trastorno por Déficit de Atención con Hiperactividade), o trastorno de conduta con compoñente biolóxico máis frecuente na infancia e na adolescencia. Preséntase de diferente maneira na infancia temperá, media e na adolescencia. Vai desde a conduta hiperactiva, máis ou menos severa ó inicio, ata a impulsividade continua do adolescente e a dificultade nas súas relacións sociais que se engaden ó fracaso escolar e se manifestan en comportamentos de alto risco: agresividade, drogadicción, actividade sexual precoz e posibles condutas delictuosas. Aquí é importante, en relación co éxito da intervención do pediatra, traballar xa desde o principio cunha visión preventiva,

polo que se precisa que o pediatra poida asociar os modelos de saúde pública e médicos cando aborda a pacientes con fracaso escolar de calquera idade, sobre todo entre adolescentes. Hai que recoñecer que os diagnósticos de trastornos do comportamento, fracaso escolar, con comportamento biolóxico e de orixe emocional non poden tolerar só un enfoque médico. Hai que elaborar intervencións terapéuticas fundamentais nestes problemas asociados ó escolar. É un desafío que debemos contemplar entre todos, pediatras, paidopsiquiatras, psicólogos infantís e xuvenís, profesores, pedagogos e, por suposto, mantendo unha relación continua cos Servicios de orientación pedagóxica, ademais doutros servicios da Administración relacionados coa asistencia social e as Asociacións de Pais de alumnos.

BIBLIOGRAFÍA

- Apple, M. W. (1986): *Ideología y currículo*, Madrid, Akal/Universitaria.
- Alyward, GP. (1994): *Practitioner's Guide to Developmental and Psychological Testing*, Nueva York, NY, Plenum Medical Book Company.
- Bernstein, GA (1996): "Anxiety disorders in children and adolescents: a review of the past 10 years", *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*, 35, 1110-1119.
- Boujon, C. (1999): *Atención, Aprendizaje y Rendimiento escolar*, Madrid, Narcea.
- Burgo, M. del (2002): *El fracaso escolar*, Madrid, Acento Editorial.
- Cardús, S. (2001): *El desconcierto en la educación*, Barcelona, Ediciones B.
- Giménez, P. (1999): *Causas y soluciones al fracaso escolar*, Madrid, Entorno Social.
- Gimeno, J. (1986): *Teoría de la enseñanza y desarrollo del currículo*, Salamanca, Anaya.
- Informe Pisa (OCDE), *Escuela Española*, 1.709, decembro de 2001.
- Nunn, GD. (1992): "The psychosocial characteristics of at-risk high school students", *Adolescence*, 27, 435-440.
- Pérez, M. L. (2001): *Afectos, emociones y relaciones en la escuela*, Barcelona, Graó.
- Ramo, Z. (2000): *Éxito y fracaso escolar. Culpables y víctimas*, Barcelona, Praxis Escuela Española.



C. ESQUETE e M. GALLEGU, "Fobia e Fracaso Escolar. Signos de alerta. Estratexias de prevención e intervención", *Revista Galega do Ensino*, núm. 40, Outubro 2003 (Especial Saúde nas aulas), pp. 231-240.

Resumo: O éxito escolar é un excelente indicador de benestar xeral do neno e xove escolar. O Fracaso Escolar é un indicador doutros comportamentos de risco na organización e desenvolvemento persoal dos alumnos, con consecuencias graves no seu futuro como adolescentes e adultos, ademais da repercusión de sufrimento nas súas familias. O indicador final no Fracaso Escolar é o absentismo e o abandono da escola. Moitas das causas do Fracaso Escolar poden ser consideradas dentro do marco da Saúde pública e de atención médica individual. É responsabilidade dos clínicos preocuparse dos problemas escolares deses nenos e adolescentes e identificalos, pois o sistema de saúde pode ser o único recurso profesional fora do colexio, que é utilizado pola familia, sobre todo cando as alteracións do comportamento son evidentes. Os clínicos Infanto-Xuvenís (pediatras, paidopsiquiatras) deben estar preparados para diagnosticar e tratar estas situacións.

Palabras chave: Fracaso escolar. Rendimiento escolar. Fracaso e éxito educativo. Condicionantes do rendimento académico. Intervención e prevención clínica.

Resumen: El éxito escolar es un excelente indicador de bienestar general del niño y joven escolar. El Fracaso Escolar es un indicador de otros comportamientos de riesgo en la organización y desarrollo personal de los alumnos, con consecuencias graves en su futuro como adolescentes y adultos, además de la repercusión de sufrimiento en sus familias. El indicador final en el Fracaso Escolar es el absentismo y el abandono de la escuela. Muchas de las causas del Fracaso Escolar pueden ser consideradas dentro del marco de Salud pública y de atención médica individual. Es responsabilidad de los clínicos el preocuparse por los problemas escolares de esos niños y adolescentes e identificarlos, pues el sistema de salud puede ser el único recurso profesional fuera del colegio, que es utilizado por la familia, sobre todo cuando las alteraciones del comportamiento son evidentes. Los clínicos Infanto-Juveniles (pediatras, paidopsiquiatras) deben estar preparados para diagnosticar y tratar estas situaciones.

Palabras clave: Fracaso escolar. Rendimiento escolar. Fracaso y éxito educativo. Condicionantes del rendimiento académico. Intervención y prevención clínica.

Summary: School success is an excellent indicator of the schoolchild general welfare. School Failure, on the other hand, is an indicator of other risky behaviours in children and adolescents' personal organisation and development which may have serious consequences in their future as adolescents and adults, apart from the suffering they cause to their families. The final indicator of School Failure is absenteeism and school abandonment. Many of the causes of School Failure may be considered within the frame of public Health and individualised medical attention. General practitioners should worry about the children and teenagers' school problems and identify them, since the health system may be the only professional resource outside school that may be used by the family, specially when behaviour alterations are evident. Children's and adolescents' general practitioners (pediatricians, child and adolescent psychiatrists) must be ready to diagnose and deal with these situations.

Key-words: School failure. School performance. Educative failure and success. Determining factors of school performance. Clinical intervention and prevention.

— Data de recepción da versión definitiv deste artigo: 20-09-2003

